

Hoffmann István, A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás

A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 259 lap + 1 térkép, 1 hasonmás melléklet

BÁRCZI GÉZÁnak a Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó monográfiája óta – miként HOFFMANN ISTVÁN is megjegyzi könyve legelején (9) – alig jelent meg tudományos közlemény ebben a témában. Az oklevél kiadásának 950. évfordulója kapcsán gyökeresen megváltozott a helyzet. Az emlék hirtelen a tudományos érdeklődés középpontjába került, de egyúttal a művelt nagyközönség figyelmét sem kerülte el. Az ismertetendő művel kapcsolatos kutatások is az évfordulóhoz kapcsolódnak.

HOFFMANN ISTVÁN nyilván sokak véleményével megegyezően megjegyzi, hogy BÁRCZI GÉZA 1951-ben megjelent monográfiája sok tekintetben ma is megállja a helyét, így a kutatónak nem kis feladat újat mondani a témában. Az 50-es évektől kezdődően a helynévi és a személynévi adatok – történetiek és mai nyelviiek egyaránt – igen nagy számban váltak ismertté. A névtan mint önálló tudományos diszciplína is jelentős eredményeket ért el, módszertani tapasztalatai alapján az emlék újszerű megközelítése vált lehetővé. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szórványok értékelésében a (latin nyelvű) szöveggörnyezet figyelembevétele különösen fontos, a magyarázati lehetőségeket észrevehetően kiszélesíti. Ezeket a megfontolásokat számba véve kiviláglanak a BÁRCZI- és a HOFFMANN-féle megközelítésben gyökerező különbségek. BÁRCZI monográfiája döntően nyelvtörténeti (hangtörténeti, morfológiai és ezek alapján etimológiai) vizsgálat. A szakirodalmi előzményekre támaszkodva igyekezett az adatokat lokalizálni, de a szavak etimológiája ezek nélkül is megállapítható.

HOFFMANN névtani indíttatású elemzése során több megfontolást vázol fel. Az első ezek között, hogy az apátsági birtokok jelentős része a Balatontól délre helyezkedett el. A somogyi, tolnai, baranyai helynévgyűjtemények névadatai magyarázó erővel rendelkezhetnek az oklevél szórványaihoz. Mint megjegyzi, BÁRCZI idejében a település- és vízrajzi nevek kutatása folyt elsősorban, a mikrotoponimákkal való foglalkozás legfeljebb a szakmai érdeklődés peremvidékén jelentkezett. A TA. magyar nyelvű adatainak a túlnyomó többsége ugyanakkor ebből a körből kerül ki. A felmerült újabb adatok alapján felülvizsgálhatók BÁRCZI történeti-etimológiai megjegyzései, illetőleg az, hogy ezek alapján szorul-e valamelyik kiegészítésre, korrekcióra. További megfontolandó szempontja, hogy a helynévtipológiai és névszociológiai kritériumok alapján az oklevél szórványai mennyiben tekinthetők tulajdonnévnek, illetőleg melyek töltenek be közszoói szerepet. Végül egyes történeti vélekedésekre – hogy tudniillik a névetimológiáknak etnikumjelölő szerepe van – névszociológiai és etimológiai szempontok figyelembevételével kíván feleletet adni.

A szórványadatok nyelvi helyének megállapításához az oklevél szövegének tüzetes ismerete szükséges. A szerző erősen támaszkodik a teljes latin nyelvű szövegre és magyar fordítására. A betűhű átirat és a fordítás SZENTGYÖRGYI RUDOLF munkája (21–32). Mind a latin, mind a magyar szöveget gazdag jegyzetapparátus egészíti ki.

A könyv a bevezető fejezet után lényegében az oklevélbeli előfordulások sorrendjében veszi számba a magyar nyelvű adatokat. Kivételt csak a többször előforduló, a szerző szerint leginkább a szövegbe illesztés szerepét betöltő nyelvi elemek (*rea, hel*) tárgyalásában tesz (109, 83).

HOFFMANN ISTVÁN eredményeinek a bemutatását el lehetne végezni olyanformán, hogy az alapítólevél egyes elemzett adatain sorban haladva értékeli azokat a recenzens. Ehelyett az újszerűség bemutatásához elvezető célszerűbb megközelítési módot, a módszertani csomópontok mentén történő áttekintést választottam.

Az egyik ilyen jelentős kérdés a korábbi – úgyszólván megdönthetetlennek látszó – etimológiák felülvizsgálata.

Az oklevél első szórványadatának, a *Tihany*-nak az etimológiája látszólag semmi problémát nem rejtett magában. Szláv eredetét nem vonták kétségbe, csupán az vált kétséggé, hogy a névadó közösség magyar lenne. HOFFMANN ISTVÁN az összes kárpát-medencei *Tihany* nevet vizsgálja, és megállapítja, hogy ilyen helynév nincs a szláv nyelvekben, a magyar személynévi adatok pedig úgyszólván hiányoznak, így az eddig biztosnak tekintett etimológia megdőlni látszik. Annyit azonban kétséget kizáróan megállapít, hogy a helynév-etimológiának etnikum-meghatározó szerepe nincsen (43–6).

Két névvel kapcsolatban merült fel korábban a latin eredet kérdése. Közülük a *petra*, illetőleg *petre* változatával háromszor fordul elő az alapítólevélben. A szerző módszeresen járja körül az előfordulásokat, mindenekelőtt a Tihany szigetén található *petra* magyarázati lehetőségeit (50–6). A görög származtatást, amely KOMJÁTHY MIKLÓS 1955-ben kelt tanulmányában merült fel (Levéltári Közlemények 26: 27–47) azon az alapon veti el, hogy a névadás ott felvetett körülményeit tekinti valószínűtlennek. A latin szóként való magyarázati lehetőséget a latin szöveggörnyezet alapos elemzése alapján végzi (a vizsgálatnak ez a módszere a szórványadatok lokalizálása kapcsán gyakran előfordul a könyvben), a magyar *kő* szó fordításának lehetőségét és magyar személynévként való magyarázatát is tüzetesen elemzi. Ez utóbbi lehetőségbe kapcsolódik a *petre zenaia* szórványadat birtokos jelzői tagjának a vizsgálatba való bevonása (148). A *petre* szóalak harmadik előfordulását (*ad caput*

petre) korábban csak feltételesen tartotta a szakirodalom magyar adatnak, azzal a megjegyzéssel, hogy magyar névként pusztá személynévből keletkezett helynév lehet (164–5). A Tihanyban található *petra* szövegbeli helyét teljes bizonyossággal nem tudja meghatározni, de fordításként való magyarázatát kevésbé tartja valószínűnek már csak azért sem, mert ez a szövegezés nem jellemző a Tihanyi alapítólevélre. (A *Tihany és petra* bizánci görög származtatásának lehetőségét HOFFMANN ISTVÁN könyve megjelenése után publikálta SZENTGYÖRGYI RUDOLF: MNy. 2010: 295–307, 385–96). A *petra* latinra fordított név voltával szemben leginkább Székesfehérvár *feheruuaru* nevét említi HOFFMANN bizonyítéként, ugyanis hosszú évszázadokig ez a város egyetlen magyar névadata (138). A *petra* leginkább magyar névadást tükröző személynévből lett helynév a szerző megállapítása szerint.

Tolna városának alapítólevélbeli *thelena* névadatának latin származtatása a *telonium* 'vám' szóból azon az alapon, hogy vámszedő hely volt, BÁRCZI névötlelete alapján általánosan elfogadott lett a szakirodalomban. A szerző – a *Tihany* név elemzése során már tapasztalt módszerhez hasonlóan – itt is számba veszi a Kárpát-medencében található valamennyi *Tolna* nevet, és azok előfordulásait. Ezek alapján a latin származtatást elvetve bizonytalanak ítéli meg, illetőleg esetleg inkább személynévi eredetűnek tartja ezt a helynevet (202–8).

Az oklevél szövegében a helyviszonyítás latin prepozíciókkal van kifejezve. A *gisnav* birtok leírásánál – mint HOFFMANN is megjegyzi – szerkezetváltás következik be, és a *rea* névutó alkalmazásával okleveleinktől eltérően magyar nyelvi elemmel találkozunk (109–10).

A TA.-ben három helyen fordul elő a *hely* szó (*kert hel*, *petre zenai hel rea*, *oluphelr[e]a*), amelynek az értelmezési kérdései már korábban is felmerültek. HOFFMANN ISTVÁN alapos szemantikai vizsgálattal arra a következtetésre jutott, hogy a *hel* nyelvemlékünkben a *rea*-hoz hasonlóan a latin szövegbe illesztés szerepét tölti be bizonyos funkcionális eltéréssel: a *rea*-nak a grammatikai, a *hel*-nek lexikális szinten jutott feladat (83–5).

A szórványadatok etimológiájának megállapításához többnyire nem szükséges a nevek helyhez kötése. Az olvasat, vagy a szó közzsói értelmének bizonytalansága azonban a szó eredetét illetően is bizonytalansághoz vezethet. A *fuk* helyének és nyelvi szerepének a tisztázása után egy sor olyan birtoktest, illetőleg határpont megnevezésére került sor, amelyeknek a valószínű olvasata és elhelyezése is vitatott volt. Magyarázatait különféle szempontok alapján alakította ki. Névtipológiai megfontolások alapján tartja valószínűbbnek a *huluoodi* származtatását a *holló* madárnévből (vö. *Füred*, *Ölyved*, *Sasad* stb.), mint a *hull* ige származékának, noha mindkét magyarázatnak vannak gyenge pontjai, mint például az íráshiba számításba vétele (60–4). A *mortis uasara* birtokos jelzős szerkezetnek – a *mortis* birtok egyik határpontja – a bővítményi tagja jellegét tekintve lehetne személynév is, így a Martonvásár nevének régi alakjával lenne azonos (vö. még pl. *Pétevársára*), de a *vására* alaptagnak településnév is lehet a bővítménye (pl. *Balogvására*). Ilyen esetekben a névtipológia nem segít a szerző szerint a vitatott kérdés eldöntésében (117–9).

A névfejtést egyes esetekben az olvasati kérdések dönthetik el. A *turku* szórványadat a korabeli hangjelölés sajátosságai folytán palatális és veláris magánhangzóval egyaránt olvasható, értelmezhető lenne. A szakirodalomban az utóbbi lehetőség csak elvétve fordul elő, HOFFMANN ISTVÁN tüzetesen elemzi az alapítólevél adatának mai helynévi megfelelését, etimológiai összefüggésüket. A *Töreki-pusztá* névvel való szoros kapcsolat a *törek* szóhoz is kapcsolható, ezért ezt a lehetőséget is alaposan körüljárja, mielőtt a végső következtetést, a *türk* ~ *török* szóhoz való viszonyát akár népnévként, akár személynévként elfogadná

(68–73). A névadat elemzését azért is érdemes kiemelni, mivel jól mutatja az egész könyvön végighúzó, minden szempontot alaposan mérlegelő módszert.

Ugyancsak olvasati, az adat hangrendi kérdéseiben gyökerező kérdés az *ursa* értelmezése. A szerző a veláris olvasatot tartja valószínűbbnek – végleges megoldását azonban nem látja a problémátlannak. Ebben a tekintetben nem könnyíti meg a megoldást, hogy nincs olyan későbbi, mai adat, amivel az alapítólevélben jelzett hely azonosítható lenne (73–7).

A könyv szerzője névtani indíttatása következtében fontos szerepet tulajdonít annak, hogy a TA. adatait lokalizálja. A *fuk* és *koku zarma* között felsorolt adatok szókincstani, névrendszertani helyét megállapítandó a szórványok lokalizálására, tulajdonnévi, illetőleg közszoói helyzetük tisztázására törekedett (*zilu kut, kues kut* 77–81; *zakadat, aruk, seg* 64–8). A lokalizálást illetően az oklevél szövegének logikája nyújtott segítséget. HOFFMANN eljárása lényegesen eltér itt a korábbi szakirodalmi megoldásoktól, amelyek többnyire nem vették figyelembe, hogy a birtokok számbavétele ebben a részben párhuzamosan halad a Balatonnal. Emellett nem lehet elhallgatni a latin szöveg adta tájékoztatást, történetesen a részben magyarul, részben latin nyelven említett utak mint tájékozódási pontok révén. A történelmi földrajzi tájékozódáshoz a XVIII–XIX. századi első és második katonai felmérés térképeit is segítségül hívta. Hasonló apparátus, valamint a „Tolna megye földrajzi nevei” (ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. Bp., 1981) modern névgyűjtemény adatainak segítségével azonosította a *mortis* és *fortudi* birtokok határait jelölő egyes megnevezéseket (vö. pl. 131, 132, 151, 153, 156 stb.) Az adatok összefüggéseit is figyelembe véve tesz kísérletet közszoói típusú adat tulajdonnévi értékének megállapítására. Így jár el a *fortudi* és a következő, a szomszédos birtoktest határleírásában szereplő *aruk* esetében, azonosságukat feltéve az adatot tulajdonnévnek tekinteni (156).

A mai névanyagot tartalmazó gyűjtemények alapján nemcsak az 1055-ben meglévő határrész-nevek máig tartó életére tudott példát találni (*luazu holma* 150–1), hanem az oklevél adatát magyarázó adalékot is fel tudott mutatni (*uluues megaia* 103).

A Tihanyi alapítólevél szórványadatainak névtipológiai és névszociológiai szempontból való vizsgálata során egyes esetekben közelebb juttatja az olvasót a tulajdonnév – közszoó viszonyban a kérdéses szó, szerkezet helyzetének megítéléséhez. Szempontrendszerébe beletartozik a névadó közösség megállapítása. Az apátságának adományozott birtokokkal kapcsolatban feljegyzett nevek közül csak két olyat talált, amelynek névadója szláv közösség volt (*Balaton, Keszölc*), a névhasználók a szerző megállapítása szerint azonban itt is magyarok voltak.

Az egyes adatok tárgyalása során, de az összegző fejezetben is részletesen tárgyalja egyes helynevek (*Balaton, Somogy, Tolna*) oklevélbeli formáját (*bolatin, balatin, sumig, thelena*), amelyeket latinizáló névformának tekint. Az alapítólevél magyar szórványokat tartalmazó részének kevésbé tökéletes latinitása, a leginkább magyar nyelvi interferenciát sejtető *ad kangrez via* szerkezet (152), Székesfehérvár itteni magyar elnevezése stb. alapján ez a vélekedése az oklevél teljes szövege alapján kevésbé tűnik meggyőzőnek.

HOFFMANN ISTVÁN könyve példák sorát szolgáltatja arra, hogy új módszerekkel, látásmóddal hogyan lehet korábbi tudományos eredményeket módosítani, kiegészíteni, a tudományt új ismeretekkel gazdagítani. Az oklevél nyelvi adatainak elemzésén túl alapos névszociológiai, névtipológiai és névrendszertani ismeretekkel szolgál.